

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΕΤΟΣ 82ο • ΤΟΜΟΣ 164ος • ΤΕΥΧΟΣ 1817 • ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2008

Άφιέρωμα στον Νίκο Γαβριήλ Πεντζίκη (1908-1993)

ΜΙΣΕΛ ΦΑΪΣ
ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΣΦΥΡΙΔΗΣ
ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ
ΣΑΒΒΑΣ ΜΙΧΑΗΛ
ΕΦΗ ΠΕΤΚΟΥ
ΕΥΗ ΒΟΓΙΑΤΖΑΚΗ
ΒΑΡΒΑΡΑ ΡΟΥΣΣΟΥ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΠΑΣΠΑΛΑΚΗΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΤΟΛΙΟΠΟΥΛΟΥ
ΝΙΚΟΣ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ
ΦΩΤΗΣ ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΒΛΑΧΟΔΗΜΟΣ
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ
Θησαυρίσματα
ΛΟΥΚΑΣ Π. ΛΙΝΑΡΑΣ

Μηνολόγιο

ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΝΗΣ • Γ. Δ. ΠΑΓΑΝΟΣ • ΑΛΕΞΗΣ ΖΗΡΑΣ • ΛΙΝΑ ΠΑΝΤΑΛΕΩΝ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΒΛΑΧΟΔΗΜΟΣ • Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ • Ν. Ε. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΑΤΣΟΥΛΗΣ • ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΡΙΤΟΣ • ΝΙΚΟΣ ΛΑΖΑΡΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΠΕΛΕΖΙΝΗΣ • ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ

Δεκέμβριος 2008

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

Περιεχόμενα

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΝΙΚΟ ΓΑΒΡΙΗΛ ΠΕΝΤΖΙΚΗ (1908-1993)

- 1035) ΜΙΣΕΛ ΦΑΪΣ «Έπιθυμοῦσε ἓνα σχῆμα...»
- 1040 ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΣΦΥΡΙΔΗΣ Ἡ κοσμοθεωρία τοῦ Ν. Γ. Πεντζίκη ἀπό τόν πεζό λόγο στή ζωγραφική δημιουργία
- 1050) ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Μιά ἐκρηκτική στιγμή τῆς νεωτερικότητας στή νεοελληνική πεζογραφία
- 1057) ΣΛΑΒΑΣ ΜΙΧΑΗΛ *Esperanza Gloriosa* ἢ Ὁ Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης 20.000 λεῦγες ὑπό τήν θάλασσα
- 1078 ΕΦΗ ΠΕΤΚΟΥ Ὁ κυκλικός χρόνος τῆς μνήμης καί ἡ θεϊκή ἀχρονία στήν ποιητική τοῦ Ν. Γ. Πεντζίκη
- 1097 ΕΥΗ ΒΟΓΙΑΤΖΑΚΗ Χριστιανική ποιητική καί νεωτερικότητα στό ἔργο τοῦ Ν. Γ. Πεντζίκη
- 1131) ΒΑΡΒΑΡΑ ΡΟΥΣΣΟΥ Τό πρῶτο δημοσιευμένο ποίημα τοῦ Ν. Γ. Πεντζίκη
- 1137) ΑΝΤΩΝΗΣ ΠΑΣΠΑΛΑΚΗΣ Ἡ ὠριμότητα τοῦ Ἀντρέα Δημακούδη Οἱ ἀλλαγές στήν ἔκδοση τοῦ 1977 καί ἡ σημασία τους
- 1157) ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΤΟΛΙΟΠΟΥΛΟΥ Ἡ ὀλοκλήρωση τοῦ σχήματος. Ἀπό τόν Ἀντρέα Δημακούδη στόν Πεθαμένο καί τήν ἀνάσταση
- 1221 ΝΙΚΟΣ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Νικολάου Γαβριήλ Πεντζίκη, Ὁ πεθαμένος καί ἡ ἀνάσταση
- 1248 ΦΩΤΗΣ ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ Μικρά κείμενα τοῦ Ν. Γ. Πεντζίκη ἀπό τό 1935 ἔως τό 1941
- 1256 ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΛΑΧΟΔΗΜΟΣ Πεντζίκης καί Μακρυγιάννης
- 1270) ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Ἡ παρουσία τοῦ Ν. Γ. Πεντζίκη στό περιοδικό Κοχλίας (1945-1948)

Θησαυρίσματα

- 1296 ΛΟΥΚΑΣ Π. ΔΙΝΑΡΑΣ «Ὁ πεθαμένος καί ἡ ἀνάσταση»: Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη
Παρουσίαση-Ἐπίμετρο: Δημήτρης Βλαχοδήμος

Πεντζίκης και Μακρυγιάννης

Συμβολή στη λογοτεχνική ανακάλυψη του Μακρυγιάννη κατά τη δεκαετία του 1930

Είναι γνωστό ότι η μεταχείριση των Απομνημονευμάτων του Μακρυγιάννη ως «υπόδειγματος λογοτεχνικού ύφους»,¹ ξεκινάει με τη δημοσίευση ενός αποσπάσματος τους στο πρωτοποριακό περιοδικό *Τό 3ο μάτι* («Απομνημονεύματα του στρατηγού Μακρυγιάννη», τχ. 4-5-6, Γενάρης-Φλεβάρης-Μάρτης 1936, σ. 135-136). Είναι επίσης γνωστό ότι τό απόσπασμα αυτό επιλέχτηκε από τον Νίκο Γαβριήλ Πεντζίκη κατόπιν παρακλήσεως του Στρατή Δούκα.² Θα δοῦμε από κοντά τις συνεχείς προτροπές του Δούκα προς τον Πεντζίκη, καθώς στο παρόν άρθρο επιχειρείται να λάβει απάντηση τό ερώτημα γιατί και πώς ο Πεντζίκης χρεώνεται με μία τόσο βαρυσήμαντη, όπως αποδεικνύεται εκ των υστέρων, επιλογή.

Οι επιστολές του Στρατή Δούκα

Τά σαράντα γράμματα πού έστειλε ο Στρατής Δούκας στον Πεντζίκη δημοσιεύθηκαν στο βιβλίο του πρώτου *Μαρτυρίες και κρίσεις* (Κέδρος, 1972 – χρησιμοποιώ την τρίτη έκδοση, 1977). Περιέχονται στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου (σ. 9-77), υπό τον τίτλο «Τό Τρίτο Μάτι και η “εξάισια” Θεσσαλονίκη», και είχαν γραφεί από τον Μάιο του 1935

¹ Ο Δημήτρης Βλαχοδήμος γεννήθηκε τό 1964 στο Καστράκι Βάλτου. Από τις εκδόσεις Ίνδικτος κυκλοφορεί τό βιβλίο του *Διαβάζοντας τό παρελθόν στον Έγγονόπουλο* (2006).

² Τάκης Καγαλής, «Λογοτεχνία και πνευματική ζωή» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, έπιμ. Χρήστος Χατζημισηφ, τόμ. Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 347-348 (= Τάκης Καγαλής, *Η επιθυμία για τό μοντέρνο - Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανόησης στην Ελλάδα του 1930*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 234-236). Πρβλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του έθνισμού και τό ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Οδυσσεύς, Αθήνα 1989, σ. 127-128.

³ Mario Vitti, *Η γενιά του Τριάντα*, Έρμης, Αθήνα 2000 ('1977), σ. 200-201, σημ. 2.

μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1936. Νά σημειωθεί ότι η γνωριμία τους αρχίζει τό 1931 και ότι ο Πεντζίκης εμφανίζεται επίσημα στα γράμματα μας εκδίδοντας τον Απρίλιο του 1935 τον Αντρέα Δημακούδη και δημοσιεύοντας ταυτόχρονα στο περιοδικό *Μακεδονικές Ημέρες* (τχ. 3, σ. 106-108) τό πεζογράφημα «Άνοιξη».

Στό δεύτερο γράμμα (Ιούλιος 1935) ο Δούκας δέν αναγγέλλει απλώς στον Πεντζίκη την έκδοση ενός νέου περιοδικού, αλλά ταυτόχρονα του ανακοινώνει την επιθυμία του να συμβάλει καθοριστικά στη διαμόρφωσή του:

[...] θά είναι ένα περιοδικό περισσότερο δικό σου, παρά δικό μου [...]. Η χαρά μου θά είναι να σε ιδω να κυριαρχείς εσύ, εκεί μέσα. [...] Εγώ θά επιθυμούσα, τό περιοδικό να έχει περισσότερο από κάθε άλλου, τη σφραγίδα σου. [...] τό έκανα για ν' ανήκει σε σενα. Μονάχα ξέροντας σε σενα, τό φαντάστηκα τόσο μοντέρνο.³

Τό πλαίσιο μέσα στο οποίο θά κινηθεί η ανθολόγηση κειμένων πού θά δημοσιευθούν τελικά στο τεῦχος 3-4, προδιαγράφεται σε αυτό τό γράμμα:

[...] μαζί με όλα, θά υπάρχουν και τά καλύτερα κομμάτια της λογοτεχνίας μας, ολόκληρα ή αποσπάσματά τους: ένα διήγημα λ.χ. του Παπαδιαμάντη, τό καλύτερο και χαρακτηριστικότερο. Θάθελα ναχα τη γνώμη σου.⁴

Τό όνομα του Μακρυγιάννη θά εμφανιστεί αργότερα αλλά όταν έρθει η ώρα της δημοσίευσης του σχετικού δισέλιδου αποσπάσματος των Απομνημονευμάτων, θά ακολουθήσει τον Έρωτόκριτο και θά προηγηθεί του Παπαδιαμάντη.⁵ Σε τούτο δω τό σημείο οφείλουμε να

³ Στρατής Δούκας, *Μαρτυρίες και κρίσεις*, Κέδρος, Αθήνα 1977, σ. 10-11. Παρόμοιες φράσεις πού φανερώουν τη βεβαιότητα του Δούκα για την αξία του Πεντζίκη, απαντούν και σε πολλά από τά επόμενα γράμματα.

⁴ Στρατής Δούκας, *Μαρτυρίες και κρίσεις*, ό.π., σ. 11.

⁵ Ο Δημήτρης Φωτιάδης («Τρέ μπιέν», περ. *Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 74, 30.4.1938, σ. 1) συνδέει τον Μακρυγιάννη («μέσα από τά γραφτά του αγράμματου σχεδόν Μακρυγιάννη, αποκαλύπτεται ένας μεγάλος λογοτέχνης») με τον Παπαδιαμάντη πρώτα, τον Ροΐδη, τον Θεοτόκη («η θέση πού έπρεπε να κατέχει [ο Μ.] και πού δικαιωματικά του ανήκει, βρίσκεται σιμά στον Παπαδιαμάντη, στον Ροΐδη, στον Θεοτόκη»). Ο Γιώργος Σεφέρης συνδέει τον Μακρυγιάννη και με τον Παπαδιαμάντη και με τον Έρωτόκριτο («Ένας Έλληνας - Ο Μακρυγιάννης», 1943 = *Δοκίμες*, τόμ. Α', σ. 253-254, 261 αντίστοιχα): «Ο Μακρυγιάννης είναι ο πιο σημαντικός πεζογράφος

αποδώσουμε στον Στρατή Δούκα την πατρότητα της ιδέας να ένταχθει ο Μακρυγιάννης στον πρότυπο λογοτεχνικό κανόνα ενός πρωτοποριακού περιοδικού. Στόν Πεντζίκη ανατίθεται τό πρακτικό μέρος της επιλογής. Γιατί άραγε να μήν επιλέξει ο ίδιος ο Δούκας, ο οποίος με την *Ίστορία ενός αίχμαλώτου* (1929) μάς «έδωσε ένα πειστικό δείγμα "μακρυγιαννισμού" σέ πρόσφατα χρόνια»;⁶

Στό όγδοο γράμμα (24 Αυγούστου 1935) παρατίθεται ένας μεγάλος «πρόχειρο[ς] κατάλογο[ς]», όχι αποκλειστικώς λογοτεχνικῶν, κειμένων γιά τά όποια τόν προτρέπει «έχετε τα [ό κύκλος του Πεντζίκη] υπόψη και γράψε μου τή γνώμη σου», μεταξύ αυτών και «Στρατηγός Μακρυγιάννης». Στό τέλος του καταλόγου και της επιστολής, ο Δούκας γίνεται πιο σαφής:

γι' αυτό πές μου ό,τι θέλεις γύρω άπ' αυτά [τά έργα/κείμενα/είδη λόγου] και υπόδειξε μου από Μακρυγιάννη, Πτωχοπρόδρομο, Ρίλκε κ.λπ., τί νομίζεις ότι μπορούμε να έχομε υπόψη μας.⁸

Στή μεθεπόμενη, δέκατη επιστολή (29.8.1935), ο Δούκας σημειώνει τή θετική ανταπόκριση του Πεντζίκη γιά τόν κατάλογο που του έστειλε και δηλώνει ότι γνώριζε βέβαια και ο ίδιος τά *Απομνημονεύματα* του Μακρυγιάννη:

[...] χάρηκα πολύ, που μερικά άπ' όσα σου έστειλα, σου άρεσαν. Ήξερα κι εγώ του Έρασμου τό «Μωρίας εγκώμιον», του Μακρυγιάννη τά «Απομνημονεύματα», τόν *Πτωχοπρόδρομο*, κτλ. Κράτησε τόν κατάλογο και έχε τον πάντα υπόψη σου, μαζί με άλλα.⁹

της νέας Έλληνικής Λογοτεχνίας, άν όχι ο πιο μεγάλος, γιατί έχομε τόν Παπαδιαμάντη» και «ή φωνή του Μακρυγιάννη είναι ένας κλώνος από τό στιβαρό δέντρο που έδωσε τόν Έρωτόκριτο και τή Θυσία του Άβραάμ [...]». Και ο Γιώργος Θεοτοκάς, αρχίζει μεταγενέστερα κείμενό του γιά τόν Μακρυγιάννη, ως εξής: «Τρία, νομίζω, είναι τά πιο σημαντικά έπιτεύγματα της παλαιότερης νεοελληνικής πεζογραφίας: τά πεζά του Σολωμού, τά *Απομνημονεύματα* του Μακρυγιάννη και τά διηγήματα του Παπαδιαμάντη» (Γιώργος Θεοτοκάς, «Τά *Απομνημονεύματα* του Μακρυγιάννη, περ. *Ευθύνη*, τχ. 6, Ιούνιος 1961, σ. 42-43 = Γιώργος Θεοτοκάς, *Αναζητώντας τή διαύγεια - Δοκίμα για τή νεότερη ελληνική και ευρωπαϊκή λογοτεχνία*, εισαγ.-έπιμ. Δημήτρης Τζιόβας, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2005, σ. 228-232: 232).

⁶ Mario Vitti, *ό.π.*, σ. 234.

⁷ Στρατής Δούκας, *ό.π.*, σ. 27.

⁸ *Ο.π.*, σ. 28.

⁹ *Ο.π.*, σ. 31.

Η αιτιολόγηση εκ μέρους του Δούκα γιατί επιφορτίζει τόν Πεντζίκη με τό έργο της επιλογής του μακρυγιαννικού αποσπάσματος, διασαφηνίζεται στο δέκατο τρίτο γράμμα (19.9.1935), όπου του ζητάει να έχει έγκαιρως υλικό γιά τό δεύτερο τεύχος του περιοδικού (ή υπογράμμιση δική μου):

[...] στο δεύτερο φύλλο είναι πιθανόν να βάλω και από τά απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη. Θα είχες τήν καλοσύνη να μου υποδείξεις κανένα απόσπασμα; Είμαι τόσο πνιγμένος στη δουλειά, που δεν εύκαιρῶ να τό κάνω ο ίδιος. Έπειτα έχω τόση έμπιστοσύνη σε σένα και μάλιστα άπάνω σ' ένα βιβλίο που τό συμπαθῶς.¹⁰

Βλέπουμε έδῶ τούς δύο λόγους γιά τούς όποιους δεν επιλέγει ο Στρατής Δούκας κάποιο απόσπασμα: ή δουλειά του ίδιου είναι περισσότερο οργανωτική, διευθυντική, όποτε δεν έχει τήν πολυτέλεια να αναλώνεται σε παρόμοια ζητήματα, τή στιγμή μάλιστα που, και αυτός είναι ο δεύτερος λόγος, τρέφει μεγάλη εκτίμηση γιά τόν Πεντζίκη και του έχει άπόλυτη έμπιστοσύνη.

Στίς 5 Οκτωβρίου 1935 (δέκατο πέμπτο γράμμα) εκφράζει τή βιασύνη του γιά τό απόσπασμα του Μακρυγιάννη:

[...] άπ' όσα σου έγραψα, μονάχα ή εκλογή από τά απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη και ή μελέτη του έσωτερικού μονολόγου έπέιγουν. Και ο Σεζάν. Μά τά δύο κομμάτια, αυτά τά πρώτα, να τά είχα σε 7-10 μέρες.¹¹

Στό πρώτο τεύχος του περιοδικού δημοσιεύεται (σ. 26-27) ένα απόσπασμα από τό έργο του Ε. Ντυζαρντέν (E. Dujardin), *Οί δάφνες κόπηκαν μεταφρασμένο από τόν Σταυράκιο Κοσμᾶ* (προηγείται στίς σ. 25-26 μιά ανυπόγραφη εισαγωγή στον έσωτερικό μονόλογο).¹² Ο Δούκας έχει ήδη λάβει, στίς 23.10.1935,¹³ «τή μελέτη του έσωτερικού μονολόγου» αλλά ο Πεντζίκης, όσον αφορά τόν Μακρυγιάννη, δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται έγκαιρως. Περνᾶνε πάνω από πεντέ-

¹⁰ *Ο.π.*, σ. 37. Τό ίδιο απόσπασμα χρησιμοποιεί ο Μάριο Βίττι (*Η γενιά του Τριάντα*, *ό.π.*, σ. 200-201, σημ. 2) γιά να υποδείξει ότι ο Πεντζίκης διάλεξε τό απόσπασμα.

¹¹ Στρατής Δούκας, *ό.π.*, σ. 43-44.

¹² Γιά τήν άπόδοση αυτής της ανυπόγραφης εισαγωγής στη Ζωή Καρέλλη, βλ. Δημήτρης Βλαχοδήμος, «Η "μητρότητα" της ανυπόγραφης εισαγωγής στον "Έσωτερικό μονόλογο"», *Νέα Έστία*, τχ. 1800, Μάιος 2007, σ. 930-941.

¹³ Στρατής Δούκας, *ό.π.*, γράμμα 18, σ. 46.

μηση μῆνες καί ὁ Δούκας ἐπαναλαμβάνει, στίς 24 Μαρτίου 1936 (εἰκοστό τρίτο γράμμα) — μόλις εἶχε λάβει ἀπό τόν Πεντζίκη τό ἀπόσπασμα τοῦ Ἐρωτόκριτου πού προηγεῖται τοῦ ἀποσπάσματος τοῦ Μακρυγιάννη στή δημοσίευση στό περιοδικό:

ἄν ἔχεις ὑπόψη σου κανένα κομμάτι τοῦ Μακρυγιάννη, στείλε μού το.¹⁴

Τήν τελευταία ἀναφορά στό ἐπίμαχο ζήτημα τή συναντοῦμε στό μεθεπόμενο (εἰκοστό πέμπτο γράμμα), γραμμένο καί αὐτό μέσα στόν Μάρτη τοῦ 1936. Ὁ Δούκας παρακαλεῖ τόν Πεντζίκη γιά δύο πράγματα· τό δεύτερο μᾶς ἀφορᾷ:

[...] ἓνα ἀπόσπασμα δικό σου ἀπό τόν Πτωχοπρόδρομο. Ἀρκετές σελίδες θ' ἀφιερώνονται μέ μιά σειρά ἀπό ὑποδείγματα τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου, ἀπό τήν Ἀρχαιότητα, Ἀλεξανδρινά, Βυζαντινά, μέχρι σήμερα. Ἐνεκρίθησαν τά ἀποσπάσματά σου ἀπό τόν Ἐρωτόκριτο καί τόν Μακρυγιάννη. Συμβούλεψέ με σέ ὅ,τι μπορεῖς. Πάντα κρατῶ μέ τόν τρόπο μου τόν βαρύνοντα λόγο.¹⁵

Προφανῶς ὁ Στρατῆς Δούκας ἐπέμενε τόσο ἐπειδή θά εἶχε γνωρίσει ἀπό κοντά τήν ἀγάπη τοῦ Πεντζίκη γιά τόν Μακρυγιάννη, συνομιλώντας μαζί του. Δυστυχῶς, δέν γνωρίζουμε τίποτε περισσότερο γι' αὐτό, γιά τίς πιθανές συνομιλίες μεταξύ τους δηλαδή. Ἀλλά καί τό ἔργο τοῦ Πεντζίκη δέν μᾶς παρέχει ἀσφαλεῖς πληροφορίες. Ἡ μόνη, κατά πάσα πιθανότητα, μνεία τοῦ Μακρυγιάννη στό ἔργο τοῦ Πεντζίκη βρίσκεται στόν Ἀντρέα Δημακούδη καί δέν ἔχει βέβαια ἀποδοθεῖ ποτέ ὡς τώρα στό ὕφος του, τό χαρακτηριστικό τοῦ «μακρυγιαννισμοῦ». Ἐκτός καί ἄν ἀποδώσουμε μιά ρίζα τῆς προφορικότητας πού διακρίνει ὅλο τό ἔργο του μετά τόν Δημακούδη, τοῦ «λαϊκότροπου» (καί τῆς φύσης τοῦ ἥρωα ἀπό ὀρισμένη ἀποψη) —εἰδικά στόν Πεθαμένο καί τήν ἀνάσταση— ἢ εὐρύτερα στή θεματολογία του, καί σέ ἐπίδραση τοῦ Μακρυγιάννη (μαζί μέ ἄλλες παράλληλα, ὅπωςδήποτε).

Ὁ ἐπετειακός Μακρυγιάννης στόν Ἀντρέα Δημακούδη
Ἀπό ὅσο γνωρίζω δέν μᾶς εἶναι γνωστή ἄλλη, τόσο πρῶμη, ἐνσωμάτωση τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Μακρυγιάννη, σέ λογοτεχνικό

¹⁴ Ὁ.π., σ. 53.

¹⁵ Ὁ.π., σ. 55.

ἔργο πού ἐκδίδεται μέσα στή δεκαετία τοῦ 1930. Λαμβάνοντας ὑπόψη τήν αὐτοβιογραφική διάσταση τοῦ μυθιστορήματος —ὁ ἴδιος ὁ Πεντζίκης ὑπῆρξε φοιτητής στό Στρασβοῦργο κατά τήν διετία 1928-1929—, μπορούμε νά ἀναρωτηθοῦμε ἄν καί ἡ ἀνάγνωση τοῦ Μακρυγιάννη ἀπό τόν ἥρωα Ἀντρέα Δημακούδη ἀποτελεῖ ὁμοίως αὐτοβιογραφικό δείκτη. Εἶχε δηλαδή ὁ εἰκοσάχρονος Πεντζίκης πράγματι μαζί του στό Στρασβοῦργο τό βιβλίο τοῦ Μακρυγιάννη; Ἡ ἐκ τῶν ὑστέρων τό ἀνακάλυψε καί τό πρόβαλε σέ ἐκεῖνον τόν παρελθόντα μυθιστορηματικό χρόνο γιά νά ἐνισχύσει τήν ἐλληνοφάνεια τῆς ἱστορίας του; Μᾶλλον τό πρῶτο, ἄν ἀναλογιστοῦμε τήν ἐπετειακή ἀναφορά στόν Δημακούδη καί τήν ἐπιλογή-ἀποστολή τοῦ ἀποσπάσματος γιά τό 30 μάτι, πάλι κοντά στίς ἡμέρες τῆς καθιερωμένης ἐθνικῆς ἐπετείου.

Εἶναι πολύ πιθανόν ἓνας ἄνθρωπος πού μεγάλωσε μέ δημοτικά τραγούδια καί ἔμαθε νά τά ἀγαπᾷ, νά ἔμαθε νωρίς καί τόν Μακρυγιάννη. Ἀλλά καί πάλι, ἡ γνωριμία του μέ τόν Στρατῆ Δούκα ἀπό τό 1931 τοῦ ἄφηνε τό περιθώριο νά ἐμπεδώσει τήν ἀξία τῶν Ἀπομνημονευμάτων μέχρι νά τά ἐντάξει στόν Ἀντρέα Δημακούδη τό 1934 — καθῶς ὁ Δούκας ἦταν μεγαλύτερος ἀπό τόν Πεντζίκη, γεννημένος τό 1895, καί ἄρχισε νωρίτερα τή λογοτεχνική του σταδιοδρομία (1929). Νά σημειωθεῖ πάντως ὅτι ὁ Μακρυγιάννης, ἀπό τό 1907 πού ἐκδόθηκαν τά Ἀπομνημονεύματα ἀπό τόν Γιάννη Βλαχογιάννη, δέν εἶχε διαβαστεῖ ἰδιαιτέρως μέχρι νά «ἀνακαλυφθεῖ» ἀπό τή «γενιά τοῦ '30» —πρός τό τέλος αὐτῆς τῆς δεκαετίας καί ἰδίως μέσα στήν ἐπόμενη, μέ τή συμβολή τοῦ Γιώργου Θεοτοκά καί τοῦ Γιώργου Σεφέρη— στά χρόνια τῆς γερμανικῆς κατοχῆς, 1941 καί 1943 ἀντίστοιχα.¹⁶

¹⁶ Γιά τή σταδιακή υποχώρηση τοῦ ἀναγνωστικοῦ ἐνδιαφέροντος γιά τά Ἀπομνημονεύματα μετά τήν ἐκδοσή τους σέ βιβλίο καί τήν περιπέτεια τῶν τελευταίων ἀζητήτων ἀντιτύπων, μέχρι νά γίνουν περιζήτητα στήν Κατοχή, βλ. Ἀγγελος Παπακώστας, «Εἰσαγωγή», στό Στρατηγός Μακρυγιάννης, Ὁράματα καί θάματα, εἰσαγωγή-κέιμενο-σημειώσεις τοῦ ἴδιου, πρόλογος Λίνος Πολίτης, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1985, σ. 26. Γιά τό ὅτι ἐπίσης δέν διαβάστηκε ὁ Μακρυγιάννης μέχρι νά ἀνακαλυφθεῖ ἀπό τή «γενιά τοῦ '30», βλ. Γιώργος Θεοτοκάς, «Ὁ στρατηγός Μακρυγιάννης», Νέα Ἐστία, τόμ. 30, 1.10.1941 καί «Ἐνα ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Μακρυγιάννη», ἐφ. Καθημερινά Νέα, 16.9.1945 = Πνευματική πορεία, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», Ἀθήνα 1994 (1961), σ. 148, 162 καί 164, 165 ἀντίστοιχα. Ὁ Σεφέρης δημοσιοποιεῖ τό ἐνδιαφέρον του γιά τόν Μακρυγιάννη τό 1937 («Ἑλληνική γλώσσα», περ. Τά Νέα Γράμματα, Μάρτιος 1937 = Δοκίμεις, τόμ. Α', σ. 69, σημ. 1 (σ. 475), ἐνῶ τόν πρῶτοδιάβασε στά 1926 («Ἐνας

Είναι χαρακτηριστικό ότι τό αναγνωστικό κοινό στράφηκε στα 'Απομνημονεύματα μετά τή δημοσίευση αποσπασμάτων τους στο ευρείας κυκλοφορίας εβδομαδιαίο περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα*, τό 1938.¹⁷ Όπως σημειώνει ο Άνδρέας Καραντώνης (1947):

σε τρία-τέσσερα χρόνια, εξαντληθήκανε και τά τελευταία αντίτυπα τών 'Απομνημονευμάτων πού τρεις δεκαετηρίδες περιμένανε άζήτητα στα ράφια τών βιβλιοπωλείων.¹⁸

Ο Πεντζίκης, μέ λίγα λόγια, προηγήθηκε και συνέβαλε στή λογοτεχνική «ανάκαλυψη» του Μακρυγιάννη όχι μόνο μέ τήν επιλογή του αποσπάσματος για τό περιοδικό *Τό 3ο μάτι* (1936) αλλά και μέ τήν ένσωμάτωσή του στον Άντρέα Δημακούδη (1935). Αυτό, τό δεύτερο σημείο, δέν τό έχει προσέξει ή κριτική και ούτε βέβαια έχει συνδέσει τήν επιλογή αποσπάσματος για τό 3ο μάτι μέ τήν παρουσία τών 'Απομνημονευμάτων στον Άντρέα Δημακούδη.

Περνάμε στήν ένδοκειμενική πρόσληψη του Μακρυγιάννη από τόν Πεντζίκη. Στο έκτο κεφάλαιο του βιβλίου,¹⁹ διαβάζουμε ότι για τόν ξενιτεμένο Έλληνα, τόν Άντρέα Δημακούδη

Πλησίαζε ή 25 Μαρτίου. Είχε πει ότι εκείνη τή μέρα θά γιόρταζε τήν Έθνική επέτειο. Δέ θά πήγαινε στή σχολή, ούτε στο φροντιστήριο. Δέ θά Έβαινε ολόκληρη τή μέρα από τήν κάμαρή του, ούτε για τό φαγι. Θα σκέφτονταν μονάχος του τήν Ελλάδα.

(Άντρέας Δημακούδης, σ. 59)

Η παραμονή τής γιορτής περνάει ως συνήθως: ο Δημακούδης είναι χαμένος στις σκέψεις, τίς έντυπώσεις του. Φεύγοντας από τό σπίτι

Έλληνας - 'Ο Μακρυγιάννης», 1943 = *Δοκίμες*, τόμ. Α', σ. 229). Περισσότερα για τήν άνάγνωση του Μακρυγιάννη από τόν Θεοτοκά και τόν Σεφέρη βλ. Γιώργος Γιαννούλπουλος, *Διαβάζοντας τόν Μακρυγιάννη. Η κατασκευή ενός μύθου από τόν Βλαχογιάννη, τόν Θεοτοκά, τόν Σεφέρη και τόν Λορεντζάτο*, Πόλις, Άθήνα 2003, σ. 33-152.

¹⁷ Τχ. 69, 26.3.1938 και συνέχεια στα τχ. 72 έως 76 (16.4-14.5.1938), τχ. 78, 28.5.1938, τχ. 81-83 (11.6-25.6.1938).

¹⁸ Παράθεμα στο Τάκης Καγιαλής, «Λογοτεχνία και πνευματική ζωή» στο *Ιστορία τής Ελλάδας του 20ου αιώνα*, ό.π., σ. 351 (= Τάκης Καγιαλής, *Η επιθυμία για τό μοντέρνο*, ό.π., σ. 254, λείπει σχεδόν τό μισό παράθεμα).

¹⁹ Χρησιμοποιώ τήν πρώτη έκδοση του Άντρέα Δημακούδη (Θεσσαλονίκη 1935) όπου και οι παραπομπές.

του Βούλγαρου συμφοιτητή του Σιμεόνωφ, όπου είχε πάει νά επιστρέψει χρήματα πού είχε δανειστεί:

Στό δρόμο είχε τήν έντύπωση ότι, πήγαινε τυλίγοντας σε κύλινδρο ένα μαύρο πανί πού, φαίνονταν κι' άλλας τό τέλος του. Καί διερωτήθηκε: «Πώς θά ήταν αύριο;» Εύθύς όμως διάστηκε νά πη δυνατά, πώς ήταν μία μεγάλη γιορτή κι' έπρεπε νά είναι εύθυμος. «Ζήτηω ή Έλληνική Έπανάσταση κι' ή Λευτεργιά».

Γυρίζοντας στήν κάμαρή του τό βράδυ, αφού τελείωσε τίς δουλειές του και ψώνισε, πίστευε ότι αύριο θά ξυπνούσε άλλος άνθρωπος, χωρίς άδυναμίες. Δέ θά είχε ανάγκη τή δ)δα Σαϊγκερ κι' άλλας τήν άπαρσιόταν άφοβα.

(Άντρέας Δημακούδης, σ. 63-64)

Διακρίνουμε μία άμφιθυμία στον ήρωα, καθώς προσπαθεί μέ τή λογική του νά επιβληθεί στα συναισθήματά του. Μέ αυτόν τόν τρόπο προσημαίνεται και ή στάση του τήν επόμενη μέρα. Άνήμερα τής επετείου ξύπνησε νωρίς, έτοιμάστηκε πριν από τίς όχτώ, και βέβαια ήταν όλα προγραμματισμένα για τό πώς θά περάσει ή μέρα.

Ό,τι θά διάβαζε ήταν άφημένο άπάνω στο τραπέζι, πού ήταν ή λάμπα. «Ιωάννου Μακρυγιάννη - Άπομνημονεύματα», «Ν. Γ. Πολίτου - Έκλογαί από τά τραγούδια του Έλληνικού λαού». Τ' άλλα βιβλία ήταν θηκασμένα ταχτικά, κατά μέγεθος, τό έν' άπάνω στο άλλο, στο άκρινό γραφείο, δέν επιτρεπόταν νά τ' άγγίξει.

Δέν είχε τό χτεσινό κέφι. Μέσα του αισθάνονταν τήν αντίδραση, για τόν κανόνα πού επέβαλε στον έαυτό του και μή θέλοντας νά τήν παραδεχτή (φοβόταν πώς θά ήταν προδοσία σε ό,τι πίστευε), έκαμνε πιο άυστηρό τόν κανόνα.

(Άντρέας Δημακούδης, σ. 65)

Έπιθυμεί νά αρχίσει διαβάζοντας τή Σύνοψη και κάνει διάφορες σκέψεις περί θρησκείας. Τό θρησκευτικό μέρος τής γιορτής δέν τόν ικανοποιεί και βαθμιαία οδηγείται στα δημοτικά τραγούδια. Συγκινείται μέ τήν εικόνα τής άρματολικής Ελλάδας και συνέπεια τής συγκίνησής του είναι νά θυμώσει μέ τή σύγχρονη εικόνα τής πατρίδας του - πρόκειται ένδεχομένως για έναν ύπαινιγμό στο πολιτικό άδιέξοδο πού κορυφώθηκε στα μέσα τής δεκαετίας του '30. Κατόπιν οδηγείται στα Άπομνημονεύματα του Μακρυγιάννη (ή ύπογράμμισή δική μου):

Διάβασε για τόν Ευαγγελισμό χωρίς νά κρατήσει κανένα νόημα. Έβρισκε άφορμές νά μετρή τά φύλλα πού δέν τελείωναν γρήγορα, τά

έστριψτε στά δάχτυλά του. Όμως δέν μπορούσε νά παρατήρησ, ό,τι ήξερε πώς τό έκαμνε σάν άγγαρία. Φοβούνταν μήπως θά ξέπεφτε, μήπως γίνονταν κατώτερος. Έπέμενε.

Καί διάβασε δημοτικά τραγούδια, θά ξεκούραζαν τό νοϋ του. Όμως, οϋτ' αυτά τοϋ δώκαν τόν ένθουσιασμό, πού θά τόν συνέπαιρνε. Καί σιγά-σιγά, διαβάζοντας τούς στίχους, έμπαινε σ' άμφιβολία, άν ό ίδιος αισθάνονταν κάτι ή άν έβλεπε μόνο, ό,τι είχε μαθημένο από διαβάσματα ξένα. Όμως έπιμένοντας στό διάβασμα, συγκινήθηκε ξανά από τήν παληά εικόνα, πού είχε σχηματίσει ό ίδιος μέσα του, γιά τήν άρματολική Έλλάδα. Άναψε ό θυμός του γιά τήν τωρινή κατάντια τής πατρίδας, πού μάκρυνε από τή ρίζα της. Πολλές φορές σκέφτηκε, πώς και σήμερ' άκόμα, άν μορφώνονταν οι πολιτικοί μέ τίς γνώμες πού έλεγε ό Μακρυγιάννης, όταν ιδρύθηκε τό έλεύθερο βασίλειο, θά σώζονταν τά πράγματα. Τόν πείραζαν οι άδικίες, πού είχαν κάνει στους παληούς άγωνιστές. Ήταν κακό πού δέ δέχτηκαν νά μοιράσουν σέ κλήρους τή γή. Δημιουργήθηκε ξανά μιά φτώχεια. Έφταιγαν οι καλαμαράδες, πού έφεραν τά ξένα συνήθεια, πού δέν ταίριαζαν μέ τόν Έλληνισμό. Καί διάβασε ξανά τό μέρος στ' απομνημονεύματα, όπου ό Μακρυγιάννης δείχνεται τόσο καλός. Μετά τό Πέτα, υποχωρόντας από τό Μακρινόρος και τήν Άκαρνανία, πρós τήν Κατούνα. Νύχτα χειμωνιάτικη. Είχαν γυναικό-παιδα μαζί. Κρύωναν. Πεινούσαν. Καί ρίχτηκαν άπάνω στους άνήμπορους και στίς γυναίκες οι Γριβαίγοι, νά τούς ληστέψουν. Κι' έσφαζαν, έκοφταν τά δάχτυλα γιά νά κλέψουν τά δαχτυλίδια, τίς χρυσές βέρες. Τρόμαζαν οι άνθρωποι νά γλυτώσουν. Κι' ό Μακρυγιάννης ρωτούσε μετά, άφοϋ οι ίδιοι οι Έλληνες τρώγονται άναμεταξύ τους, σάν βάρβαροι άνθρωποφάγοι, τότε γιά ποιά Έλλάδα πολεμούσαν.

Άπότομα ό Άντρέας Δημακούδης έκλεισε τό βιβλίο. Δέ μπορούσε νά διαβάση περισσότερο. Οϋτε στήν επανάσταση υπήρχε Έλλάδα, όπως δέν υπήρχε και τώρα.

(Άντρέας Δημακούδης, σ. 67-68)

Ό ξενιτεμένος ήρωας, θυμωμένος «γιά τήν τωρινή κατάντια τής πατρίδας» του, προβάλλει τό λόγο τοϋ Μακρυγιάννη ως σωτήριο πολιτικό πρότυπο. Έπαναλαμβάνει αποδίδοντας συνοπτικά τά παθήματα μιάς ομάδας προσφύγων από τήν Άρτα, στά τέλη τοϋ 1821.²⁰

²⁰ Βλ. Μακρυγιάννης, Άπομνημονεύματα, εισαγωγή-σχόλια Σπύρος Άσδραχάς, Καραβίας, Άθήνα χ.χ. [1957], σ. 60-61. Τό ίδιο έπεισόδιο αναφέρει και ό Γιώργος Θεοτοκάς («Ό στρατηγός Μακρυγιάννης», 1941, ό.π., σ. 158) και ό Γιώργος Σεφέρης («Ένας Έλληνας - Ό Μακρυγιάννης», 1943, Δοκίμες, τόμ. Α', σ. 244).

Άφηγούμενος ό Δημακούδης τό ξαναδιάβασμα ενός έπεισοδίου τών Άπομνημονευμάτων χρησιμοποιεί τόν Μακρυγιάννη, ως παράδειγμα καλοϋ έπικεφαλής, γιά νά ενισχύσει τή δική του άποψη ότι ή Έλλάδα ήταν και παρέμενε άνύπαρκτη. Η Έλλάδα ως τί όμως; Όπως φαίνεται στό απόσπασμα, ως χώρα όπου υπάρχει όμόνοια και δικαιοσύνη μεταξύ τών ισχυρών και άνίσχυρων κατοίκων της. Η έπόμενη κίνηση τοϋ Δημακούδη, νά κλείσει δηλαδή τό βιβλίο, δείχνει ότι δέν κατόρθωσε νά νιώσει τόν επίζητούμενο έορταστικό παλμό. Άντιλαμβάνόμεστε τήν έπετειακή χρήση τοϋ Μακρυγιάννη στον Άντρέα Δημακούδη - όχι γιά νά έξαρθεϊ τό νόημα τής έπετείου αλλά γιά νά καταδειχθεϊ ότι μεταξύ δυό χρονικά άφισταμένων παραγματικοτήτων δέν υπήρχε καμιά διαφορά. Τό αποτέλεσμα είναι ό Άντρέας Δημακούδης νά μήν έχει τόπο νά σταθεϊ, νά δυσκολεύεται στήν άπόκτηση (ή έδραίωση) άκόμη και τής πιο συνηθισμένης βεβαιότητας, ειδικά γιά κάποιον ξενιτεμένο, ότι άνήκει σέ μιά ομάδα-κοινότητα-πατρίδα.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι ό Πεντζίκης και τό απόσπασμα γιά τό 3ο μάτι τό έστειλε στον Στρατή Δούκα κοντά στίς μέρες τής έπετείου, θά μπορούσαμε νά συμπεράνουμε ότι πιθανόν άσχολιόταν ιδιαίτερος μέ τά Άπομνημονεύματα κατά τήν 25η Μαρτίου, διαβάζοντάς τα κάθε χρόνο, μόνο τότε. (Και ένδεχομένως, μέχρι νά γενικευτεϊ ή χρήση τοϋ μακρυγιαννικού κειμένου, νά διαβαζόταν έπετειακώς και από άλλους. Γιά παράδειγμα, τό ίδιο έπετειακή είναι και ή δημοσίευση άποσπάσματος τών Άπομνημονευμάτων στό 69ο τεϋχος τοϋ περιοδικού Νεοελληνικά Γράμματα πού κυκλοφόρησε στίς 26 Μαρτίου 1938²¹ [τήν όποία άκολούθησε μιά σειρά έννέα άναδημοσιεύσεων σέ αντίστοιχα τεϋχη (16, 23, 30.4 - 7, 14, 28.5 - 11, 18, 25.6.1938)].²² Πρόκειται προφανώς γιά τυχαία σύμπτωση αλλά γιά έμιας σήμερα τό ότι ή άνάλογη κίνηση ενός περιοδικού έπεται εκείνης ενός λογοτεχνικού ήρωα, άποχτᾶ ιδιαίτερη σημασία - και άν μάλιστα μᾶς γοητεύει τό σχήμα ότι ή πραγματικότητα ακολουθεϊ τήν τέχνη.

²¹ Κ. Α. Δημάδης, Δικτατορία. Πόλεμος και Πεζογραφία. 1936 - 1944, Γνώση, Άθήνα 1991, σ. 160.

²² Όμοίως έπετειακή μπορεί νά θεωρηθεϊ ή πρώτη αναφορά τοϋ Σεφέρη στον Μακρυγιάννη ως πεζογράφο, στό δοκίμιο «Έλληνική γλώσσα» (περ. Τά Νέα Γράμματα, Μάρτιος 1937), όπως και ή δημοσίευση δυό εικόνων τοϋ Π. Ζωγράφου στό περ. Νεοελληνικά Γράμματα (27.3.1937).

Τό απόσπασμα στο περιοδικό Τό 3ο μάτι

Ἐνσωματώνεται στὸν Ἀντρέα Δημακούδη ἐκφράζει τὸν ἀποτροπιασμό γιὰ τὴ σκληρότητα μεταξύ τῶν ὁμοεθνῶν καὶ τὴν ἐπισήμανση τῆς ἀνάγκης μᾶς πρὸς φιλάδελφης συμπεριφορᾶς, ἀπομένει νὰ δοῦμε τί συμβαίνει μὲ τὸ διεπίδο ἀπόσπασμα πού δημοσιεύεται στὸ περιοδικό Τό 3ο μάτι. Ὁ Πεντζίκης ἐπιλέγει τὸ μέρος ὅπου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τὸν Κιουταχὴ τὸ 1826, ὁ Μακρυγιάννης ἐλέγχει τὸν Γκούρα, ὁ Γκούρας μετανοεῖ, συμφιλιώνονται καὶ ἡ χαρὰ τους γιορτάζεται σὲ ἕνα δεῖπνο, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὁποίου ὁ Μακρυγιάννης δημιουργεῖ ἕνα τραγούδι καὶ τὸ τραγουδᾷ (τὸ ἴδιο τὸ τραγούδι παρατίθεται στὸ κείμενο). Ὁ Γκούρας παρατηρεῖ ὅτι ποτέ δὲν ἄκουσε τὸν Μακρυγιάννη νὰ τραγουδᾷ τόσο παραπονεμένα καὶ εὐχεται νὰ τοὺς βγεῖ σὲ καλὸ, ἐνῶ ὁ τελευταῖος ἀπαντᾷ ὅτι εἶχε κέφι, ἔμπνευση δηλαδὴ.²³ Σὲ μάχη μετὰ τὸ γλέντι αὐτό, ὁ Γκούρας σκοτώνεται.²⁴

Ἐχοντας στὸ μυαλό μας ὅτι ἦταν λογοτεχνικά τὰ κριτήρια τῆς ἐπιλογῆς,²⁵ βρίσκουμε βέβαια τίς ἀρετές τοῦ λαϊκοῦ προφορικοῦ λόγου ἀλλὰ πιστεύω ὅτι ἡ λογοτεχνικότητα ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν παρεμβολή ἑνὸς τραγουδιοῦ μέσα στὴν πεζὴ ἀφήγησή πού μᾶς φανερώνει ὄχι μόνον τὴν ποιητικότητα τοῦ κειμένου ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιδεξιότητα τοῦ ἀγωνιστῆ στὴ σύνθεση ποιημάτων. Πρόκειται γιὰ τὸ μοναδικὸ ἀπὸ τὰ τρία διασωθέντα τραγούδια τοῦ Μακρυγιάννη, πού βρίσκεται μέσα στὸ κείμενο τῶν Ἀπομνημονευμάτων — τὰ ἄλλα δύο τὰ ἐκδίδει σὲ

²³ Βλ. Σπύρος Ἀσδραχᾶς, «Τὰ τραγούδια τοῦ Μακρυγιάννη», στὸ Μακρυγιάννης, Ἀπομνημονεύματα, ὅ.π., σ. 562.

²⁴ Τὸ συγκεκριμένο διεπίδο ἀπόσπασμα στὸ περιοδικό Τό 3ο μάτι (τχ. 4-5-6, Γενάρης-Φλεβάρης-Μάρτης 1936, σ. 135-136) βρίσκεται στίς σ. 235-239 τῆς παραπάνω ἐκδόσεως τῶν Ἀπομνημονευμάτων. Τὸ κομμάτι ἀπὸ τὰ Ἀπομνημονεύματα πού ἐπιλέγει ὁ Πεντζίκης δὲν εἶναι συνεχές. Παραλείπεται ἕνα μέρος τοῦ πού δηλώνεται μὲ ἀποσιωπητικά στὴν σ. 136 τοῦ 3ου ματιοῦ (βρίσκεται στὴ σ. 237 τῆς ἐκδόσεως πού ἐπιμελήθηκε ὁ Ἀσδραχᾶς, ὅ.π.).

²⁵ Πρὸς τὴν ἀποψη τοῦ Κ. Α. Δημάδη: «εἶναι φανερό ὅτι ἡ δημοσίευση ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὰ Ἀπομνημονεύματα [στὸ περ. Τό 3ο μάτι] μέσα σὲ ἕνα τέτοιο πλαίσιο [Θεόκριτος, Ρωμανός, Ψελλός, Πτωχοπρόδρομος, Ἐρωτόκριτος], ἂν καὶ ἀπηχεῖ τὴ γενικότερη τάση τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν ἀξιολόγησή τῆς παράδοσης, δὲν ἀποβλέπει στοὺς σκοποὺς πού ἐξυπηρέτησε ἡ προβολὴ τοῦ Μακρυγιάννη ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν Νεοελληνικῶν Γραμμάτων λίγο ἀργότερα» (Δικτατορία — Πόλεμος καὶ Πεζογραφία, ὅ.π., σ. 163).

ισάριθμες ὑποσημειώσεις ὁ Βλαχογιάννης.²⁶ Ὁ Πεντζίκης εἶχε ἤδη μιά εὐαισθησία (γνωστὴ) γιὰ τὰ δημοτικὰ τραγούδια. Φαίνεται καὶ στὸν Ἀντρέα Δημακούδη ἡ συμπάθεια αὐτή.

Μὲ τὴν καταγραφή τῶν συνθηκῶν κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες δημιουργεῖται ἕνα νέο τραγούδι, βασισμένο σὲ παλιότερα μοτίβα, φαίνεται ἡ εὐχέρεια ἑνὸς κειμένου νὰ συνδυάζει διαφορετικὰ εἶδη λόγου: τὸν προφορικό-πεζὸ τῆς κύριας ἀφήγησής καὶ τὸν ἐπίσης προφορικό-ἀδόμητο/ποιητικό τοῦ τραγουδιοῦ. Ἐν σκεφτοῦμε ἐπίσης ὅτι τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Μακρυγιάννη ἀκολουθεῖ τὸν Ἐρωτόκριτο καὶ τὸ ἀκολουθοῦν «Τὰ τραγούδια τοῦ Θεοῦ» τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη, καταλαβαίνουμε τὴν ἔμφαση πού δίνεται στὴν ποιητικὴ ἀποκρυστάλλωση τῆς συμφιλιώσεως, μὲ τὸ τραγούδι σὲ ἕνα γλέντι.

Μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐπιθυμία τοῦ Στρατῆ Δούκα πού θέλησε ἕνα λογοτεχνικό κομμάτι, «ὑπόδειγμα ἐλληνικοῦ λόγου», ὁ Πεντζίκης ἐπέλεξε τὸ μοναδικὸ σημεῖο τῶν Ἀπομνημονευμάτων ὅπου βλέπουμε πῶς δημιουργεῖται ἕνα ποίημα/τραγούδι καὶ πῶς ἡ συγκεκριμένη διαδικασία συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ζωὴ: πόλεμος-συμφιλίωση-θάνατος. Ἡ λογοτεχνία ἔτσι, ἡ ποίηση, παρουσιάζεται ὅτι δὲν εἶναι ἀπλῶς ἀτομικὴ ὑπόθεση ἑνὸς ἀνθρώπου ἀποκομμένου ἀπὸ τὸν κοινωνικό περίγυρο, ἀλλὰ ἀντίθετα/συμπληρωματικά εἶναι μιά φυσιολογικὴ στιγμὴ ἐνταγμένη ὀργανικά (ἁρμονικά) στοῦ «κύκλου τὰ γυρίσματα» τῆς ζωῆς τοῦ συνόλου.²⁷

²⁶ Σπύρος Ἀσδραχᾶς, ὅ.π., σ. 562. Ὁ ἴδιος στίς σ. λγ'-λδ' τῆς εἰσαγωγῆς του, σημειώνει: «ὄλοι σχεδόν ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ Μακρυγιάννη ἀναφέρθηκαν στὴ σκηνὴ τῆς συναδέλφωσής του μὲ τὸ Γκούρα πάνω στὴν Ἀκρόπολη, ὅταν τραγούδησε τὸ πικραμένο κείμενο "ὁ ἥλιος ἐβασίλευσε". Βασικά ὄλοι στηρίζονται στὴν παρατήρησή τοῦ Θεοτοκά, πῶς "δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι (ὁ Μ.) βρίσκεται σὲ γνήσια ποιητικὴ ἔξαρση"». Ὁ Ν. Γ. Πεντζίκης, διὰ τοῦ Στρατῆ Δούκα στὸ 3ο μάτι, εἶναι ὁ προεξάρχων τοῦ χοροῦ τῆς ἀνακάλυψής αὐτοῦ τοῦ κομματιοῦ γιὰ τὴ «γενιά τοῦ '30». Τὸ ἐπιλέγει πρῶτος καὶ ἀκολουθοῦν ὁ Γεώργιος Θεοτοκάς («Ὁ στρατηγὸς Μακρυγιάννης», 1941, ὅ.π., σ. 150-151) καὶ ὁ Γεώργιος Σεφέρης («Ἐνας Ἕλληνας — Ὁ Μακρυγιάννης», 1943, Δοκίμιες, τόμ. Α', σ. 240).

²⁷ Εἶναι χαρακτηριστικὸ αὐτό πού σημειώνει ὁ Μάριο Βίτσι γιὰ τίς δύο σελίδες τῶν Ἀπομνημονευμάτων στὸ 3ο μάτι: «δύο σελίδες μὲ ἕνα περιεχόμενο πού, ἂν μπορῶ νὰ τὸ ἀποκαλέσω ἥρωικό, δὲν μπορῶ νὰ τὸ ἀποκαλέσω εἴςου καὶ δημοκρατικό» (Ἡ γενιά τοῦ Τριάντα, ὅ.π., σ. 198): χωρὶς ὅμως νὰ ἐπιμένει ἢ νὰ διευκρινίζει περισσότερο. Νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ἔλλειμμα δημοκρατικότητας ἐντοπίζεται στὸν ἐλεγχὸ πού ἀσκει ὁ Μακρυγιάννης στὸν Γκούρα (γιὰ τίς διάφορες πράξεις του καὶ βεβαίως γιὰ τὴ δολοφονία τοῦ Ὀδυσσεῦ Ἀνδρούτσου), στὴν ἐπιβολὴ τῶν ἀπόψεών του καὶ στὸν ὀλοφάνερο οἶκτο του;

Ἐπιμένοντας περισσότερο στήν ποιητική διάσταση τοῦ ἀποσπάσματος, ἀξίζει νά συμφωνήσουμε μέ τόν Σπύρο Ἀσδραχᾶ ὅτι

ὄλος ὁ ἐλεγειακός χαρακτήρας τῆς δημοτικῆς μας ποίησης, [...], μαρτυριέται σ' αὐτό τό χωρίο τῶν Ἀπομνημονευμάτων κατά τόν πιό ἀναγνώριτο τρόπο: ὀλόγυρα τά ξαπλωμένα κορμιά τῶν Ἑλλήνων καί ἕμνωδός αὐστηρός βρίσκει κέφι (ὅ,τι θᾶλεγε κανεῖς ἔμπνευστ) νά τά μελετήσῃ. Δέν ἐπιτρέπεται σ' αὐτήν τή στιγμή τῆς συμφιλίωσης τοῦ Μακρυγιάννη μέ τό Γκούρα —ἐνῶ ὀλόγυρα ἀκόμα ζεῖ ἡ παρουσία τῶν νεκρῶν— ξεφάντωση ἀνεύθυνη: μόνο μνήμη ἠρώων.²⁸

Καί πιό προσγειωμένα: ἡ παύση τῆς ἔχθρας καί ἡ ἐπισφράγιση τῆς συναδέλφωσης μέ τό κοινό δεῖπνο εἶναι δύο σημεῖα πού θά μπορούσαν νά συνδέσουν τό ἀπόσπασμα στό 3ο μάτι μέ τήν ἀναφορά στόν Ἀντρέα Δημακούδη: ἡ ἔχθρα παύει καί ἡ μετάνοια τοῦ Γκούρα εἶναι ἔμπρακτη. Θά κάμει πέρα τούς ἀπατεῶνες πού τόν περιστοίχιζαν καί τά πλούτη πού σύναξε θά τά μοιράσει γιά τό καλό τῆς πατρίδας καί τῶν ἀγωνιστῶν.

Οὐσιαστικά, αὐτό πού δέν μπόρεσε νά κάνει ὁ Πεντζίκης στόν Ἀντρέα Δημακούδη, νά κατορθώσει δηλαδή τό ἀπόσπασμα τοῦ Μακρυγιάννη νά λειτουργήσῃ ὡς πρότυπο, ἐπιτυγχάνεται ἐδῶ. Πράγμα ἀπολύτως φυσιολογικό, καθῶς ἡ ἐκτός μυθοπλασίας ἐπιλογή γιά τό 3ο μάτι ὑπακούει σέ ἄλλη λογική: νά λειτουργήσῃ ὡς πρότυπο λόγου ἀλλά καί νά δείξει ταυτόχρονα πῶς γεννιέται ἕνα κείμενο (τό ποίημα/τραγούδι) μέσα σέ ἕνα ἄλλο κείμενο (τό πεζό ἀπομνημόνευμα). Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ ἀντίστοιχη ἐνδοκειμενικά ἀφηγημένη καί ἀφομοιωμένη ἐπιλογή (δίχως χρήση εἰσαγωγικῶν) στόν Δημακούδη ὑποτάσσεται στίς ἀπαιτήσεις πού ἐξυπηρετοῦν τήν πλοκή καί τό γενικότερο κλίμα τοῦ βιβλίου: ἀδιέξοδο παντοῦ.

* * *

Τελικά τό ἐρώτημα πού προκύπτει εἶναι, ἂν καί πόσο ἔπαιξε ρόλο ἡ ἀναφορά τοῦ Μακρυγιάννη στόν Ἀντρέα Δημακούδη, στήν ἐπιμονή τοῦ Δούκα νά ἐπιλέξει ὁ Πεντζίκης ἕνα ἀπόσπασμα γιά τό 3ο μάτι. Ἡ διαφορετικά: ἐφόσον εἶχαμε στόν Ἀντρέα Δημακούδη τήν πρώτη

²⁸ Βλ. Σπύρος Ἀσδραχᾶς, ὁ.π., σ. 562.

ἐνσωμάτωση τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Μακρυγιάννη σέ λογοτεχνικό κείμενο, κατά πόσο ἐνίσχυσε τό γεγονός αὐτό τήν ἐπιθυμία τοῦ Δούκα νά ἀναθέσει ἐν λευκῷ στόν Πεντζίκη τήν ἐπιλογή ἑνός δείγματος λογοτεχνικῆς γραφῆς, γιά τό 3ο μάτι. Προσωπικά, πιστεύω ὅτι τόν ἐνίσχυσε καθοριστικά ἐπειδή ἡ δημοσίευση ἑνός κειμένου (Ἀντρέας Δημακούδης) καί ἡ ἐνσωμάτωση ἑνός ἄλλου κειμένου μέσα σέ αὐτό (Ἀπομνημονεύματα), δημιουργεῖ μιά ἀνυπέρβλητη δυναμική. Δυναμική τήν ὁποία δέν μπορούμε νά ἀγνοήσουμε, καθῶς ἀποδεικνύει ἔμπράκτως ὅτι ὁ νέος (μεταγενέστερος) συγγραφέας διακρίνεται γιά τή γνώση καί τήν ἀγάπη τοῦ παλιοῦ κειμένου. Τά Ἀπομνημονεύματα τοῦ Μακρυγιάννη θά παρέμεναν ἐντελῶς ἀσήμαντα καί λησμονημένα (ὅπως συνέβη ἄλλωστε καί μέ τά ἀπομνημονεύματα τῶν ὑπολοίπων ἀγωνιστῶν τῆς Ἐπανάστασης), ἂν δέν τά εἶχε δεξιωθεί ἡ λογοτεχνία. Καί τό γεγονός αὐτό βέβαια ἀποδεικνύει ἔμπράκτως καί καθιστᾶ ὀλοφάνερη τή μεγάλη δύναμη τῆς λογοτεχνικῆς πρόσληψης.

+ Γαῖος Χ... Ἀπομνημονεύματα τοῦ Μακρυγιάννη
 = Ἐπανάσταση τῶν Ἀπομνημονευμάτων
 οὐκ ἔστιν ἄλλο, ἀλλ' ὅτι ἀντίθετα
 Σπύρος Μακρυγιάννης

